

Il n'est rose sans espines

La relació del regne del Congo i el coneixement d'Àfrica a finals del segle XVI¹

Guillem Martos Oms²

Universitat de Barcelona (UB)

gmartoom7@alumnes.ub.edu

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1136-1014>

Bona tarda de nou, abans d'endinsar-nos en aquesta segona part de la vetllada, vull expressar el meu agraïment a la Neus i a tot l'equip del CRAI Fons Antic per l'oportunitat, l'ajuda i la col·laboració en aquesta exposició. Al llarg de les diverses visites que vaig realitzar a aquesta mateixa sala, primer com a estudiant de grau, després de màster i més tard com a membre del projecte REDIF, sota la guia dels Drs. Diego Sola i Ida Mauro, sempre em rondava la mateixa pregunta: aquí es conserven llibres sobre Àfrica? I si n'hi ha, podrien ser exposats i mostrats a la comunitat de la UB? Amb l'organització del 12è Congrés Ibèric d'Estudis Africans (CIEA) es va presentar l'oportunitat perfecta per explorar aquesta idea, i tant en Jordi Tomàs com la Neus Verger s'hi van sumar entusiasmat. A mesura que preparava l'exposició, també reflexionava sobre el contingut d'aquesta conferència. Vaig decidir que no parlaria estrictament del que es mostrava a les vitrines, però sí que havia de mantenir-hi una connexió. Així vaig recordar una obra clau que a finals del segle XVI permeté comprendre i redescobrir el continent africà: la *Relatione del reame di Congo et delle circonvicine contrade* de Filippo Pigafetta.³

Nascut a Vicenza el 1533, Filippo Pigafetta va ser un matemàtic, diplomàtic, escriptor i, en definitiva, un autèntic polímat de finals del Renaixement. Descendent de la il·lustre família Pigafetta, era parent d'Antonio Pigafetta, el cavaller de l'Orde de Malta que va relatar el viatge de Fernão de Magalhães al voltant del món. Inicialment, es dedicà a la

---

¹ Conferència realitzada al CRAI Fons Antic de la Universitat de Barcelona el 30 de gener de 2025 durant l'exposició *Del Nil al Congo. Un recorregut a l'Àfrica dels segles XVI-XVIII a través dels llibres del CRAI Fons Antic*, realitzada durant el 12è Congrés Internacional d'Estudis Africans (CIEA).

² Graduat en Història per la Universitat de Barcelona, ha realitzat el màster d'Història i Identitats al Mediterrani Occidental (s.XV-XIX) i el màster de Formació Permanent en Arxivística a la Universitat Carlos III de Madrid. Actualment està al programa de doctorat de Societat i Cultura de la UB, on estudia les relacions diplomàtiques del regne del Congo amb Europa durant el regnat de Garcia II (1641-1661). A més a més, gaudeix d'una beca a l'Arxiu Nacional de Catalunya i col·labora amb diversos projectes d'investigació, com REDIF, de la UB; Brasilhis, de la Universitat de Salamanca; i MAPE de l'Acadèmia Polonesa de Ciències. Ha estat el comissari de l'exposició *Del Nil al Congo. Un recorregut a l'Àfrica dels segles XVI-XVIII a través dels llibres del CRAI Fons Antic*, la qual es realitzà a la Biblioteca del CRAI Fons Antic entre el 10 i el 31 de gener de 2025.

³ Filippo Pigafetta, *Relatione del reame di Congo et delle circonvicine contrade*, Bartolomeo Grassi, Roma, 1591.

carrera militar, però el 1575 va emprendre un viatge pel Llevant mediterrani que marcaria un gir en la seva trajectòria. La seva habilitat com a diplomàtic el portà a servir com a ambaixador del papa Sixt V davant el xa de Pèrsia, alhora que va visitar diverses corts europees. A més, va actuar com a assessor de Felip II en els plans per a l'empresa d'Anglaterra i va viatjar a Egipte. Com a escriptor, Pigafetta va deixar un llegat important. A més de la *Relatione del reame di Congo*, també va escriure altres obres que reflectien el seu interès per la geografia, la ciència i la política. Entre elles destaca *Viaggio da Creta in Egitto ed al Sinai 1576-1577*, on descriu i parla dels territoris del sud-est mediterrani que visità durant el seu viatge. També es dedicà a la traducció de diversos textos com *Lettere, & Orazioni di monsignor Bessarione cardinal Niceno scritte a principi d'Italia ... Volgarizzate dal signor Filippo Pigafetta. Con vna Orazione del sig. Scipione Ammirato ... a papa Sisto quinto*. Tot i que aquestes obres no han assolit la mateixa notorietat que la seva *Relatione*, evidencien la seva versatilitat intel·lectual i la seva curiositat per conèixer i comprendre el món del seu temps.⁴

Abans d'endinsar-nos en aquesta obra, és imprescindible contextualitzar breument el Regne del Congo i el període històric en què s'insereix. L'any 1483, a la desembocadura del riu Congo, un grup de navegants portuguesos capitanejats per Diogo Cão va establir els primers contactes amb aquest regne. Després d'uns anys d'intercanvis, el 1491, el sobirà congolès Nzinga Nkuwu es convertí al cristianisme, juntament amb diversos membres de l'elit local. Amb l'ascens al tron del seu fill, Alfons I, les relacions amb Portugal es van intensificar: es van enviar membres de l'aristocràcia congolea a estudiar a Lisboa, es van consolidar les xarxes de comerç d'esclaus i la capital, Mbanza Kongo, posteriorment anomenada São Salvador, va experimentar una transformació amb la construcció de palaus i edificis de pedra.

---

⁴ Jean Cuvelier, «Pigafetta (Philippe)», a *Biographie Coloniale Belge*, Institut Royal Colonial Belge, Brussel·les, 1951, p. 771; Andrea Savio, *Tra spezie e spie: Filippo Pigafetta nel Mediterraneo del Cinquecento*, Viella, 2020.

Il·lustració 1 Mapa del regne del Congo. Font: Pigafetta, *F. Relatione*, op.cit.

Tanmateix, a partir de les dècades de 1560 i 1570, la situació política del Congo es va tornar més inestable. Com que es tractava d'una monarquia electiva, la mort de Diogo I, net d'Alfons I, el 1561, va desencadenar una lluita pel tron que es va veure agreujada per tensions a les fronteres del regne. Diogo I fou succeït pel seu fill, Alfons II, que, al cap de poc temps, va ser assassinat pel seu propi germà, Bernat. Aquest últim va ocupar el tron fins al 1566, quan va morir en combat contra els anziku, un poble del nord-oest del Congo. En aquell moment, el seu oncle Henriques es va convertir en rei, però va centrar els seus esforços en la guerra i va delegar l'administració del regne en el seu fillastre, Álvaro. La tragèdia, però, es va repetir: Henriques va patir la mateixa sort que el seu nebot i morí en batalla. Així, el jove Álvaro, amb només vint-i-cinc anys, es trobà en la difícil situació de defensar els seus drets al tron, una empresa en què comptà amb el suport de la seva mare. Malgrat un episodi dramàtic que posteriorment explorarem, el seu regnat marcà l'inici d'un període de centralització i enfortiment de la monarquia congoleesa.

Després de fer aquesta introducció i contextualització, anem a veure una de les obres que més a influït a la història del regne del Congo, així com el primer i, m'atreviria a dir, únic *bestseller* sobre aquest mateix regne. La *relació del regne del Congo i les terres circumdants*, és una obra escrita per l'humanista Filippo Pigafetta i publicada per primera vegada a Roma el 1591 en italià per Bortolomeo Grassi.⁵ Dedicada a monsenyor Antonio

⁵ Impressor actiu a Roma entre 1582 i 1600. Instal·lat a la via del Pellegrino, prop de San Lorenzo in Damaso, combinava la seva activitat tipogràfica amb la vida familiar, doncs tenia esposa i cinc fills. Va començar com a aprenent de Giorgio Ferrari i, amb els anys, es consolidà com a editor i impressor independent. Publicà més de quaranta obres, algunes de gran rellevància, sovint en col·laboració amb altres tipògrafs romans del seu temps. Entre les obres impreses per ell es troba el *Globus canonum et arcanorum linguae sanctae*, conservada un exemplar al CRAI Fons Antic de la Universitat de Barcelona.

Migliore, bisbe de Sant Marcos i *comendador* del Santo Espiritu,⁶ la *relació* va ser realitzada a partir del testimoni de Duarte Lopes, un dels primers ambaixadors del regne del Congo a Roma. Les múltiples traduccions que a finals del segle XVI tingué, mostra la popularitat que tingué. Doncs si és publicà el 1591 la primera edició en italià, poc temps després es traduí a l'holandès (1596), l'anglès (1597), l'alemany (1597) i el llatí (1598). Aquesta popularitat no disminuï fins ben entrat el segle XVII, quan altres relats com el d'Andrew Battel (1625) o els informes dels missioners caputxins van substituir completament el text de la *Relatione*.

L'obra, dividida en dos llibres, no és només un compendi de coneixements sobre el Congo, sinó també un reflex del món cultural i polític europeu del segle XVI, amb la seva fascinació per l'exòtic i el desconegut. Al primer llibre, s'explica entre altres coses el trajecte de Duarte Lopes de Lisboa al Congo, sobre la gent que habita el regne o les províncies i animals que hi ha. Pel que fa al segon llibre, entre els seus deu capítols es descriu com és la capital, coneguda pels europeus com São Salvador i pels locals Mbanza Kongo; els costums i vestimenta de la noblesa local, així com la història del regne des de la seva evangelització fins l'entronització i restauració d'Álvaro I al tron. A més a més, com aviat veurem, en els últims dos capítols d'aquest llibre, Pigafetta exposa o manifesta quin és el seu coneixement sobre el continent africà en general.

Com a membre del grup REDIF, una de les meves principals àrees d'interès és la història de les relacions diplomàtiques entre el Congo i la Monarquia Hispànica. A l'obra de Pigafetta, s'especifica les complicacions que tenien els monarques africans en l'enviament de diplomàtics al Vell Món. Prova d'això ho veiem amb l'informador de l'obra, Duarte Lopes.

Lopes va ser un mercader judeo-convers originari de la ciutat portuguesa de Benavente. Fill d'André Lopes, confiter a Lisboa, s'embarcà el 1578 al vaixell del seu tiet, el *Santo António*, en direcció a Luanda. Després de passar per l'illa de Madeira i la de Santa Helena, s'establí durant un temps indeterminat a Luanda, on segons la inquisició era un dels *contratadores* d'esclaus. Segons les mateixes fonts, la seva casa ocupava un lloc central a la ciutat, ja que era un punt de trobada de la comunitat judeo-conversa on es jugava a cartes, es feien negocis i es "realitzaven tot tipus de blasfèmies religioses i provocacions polítiques". La seva relació amb el comerç d'esclaus deuria fer que tingués un estret contacte amb Álvaro I, ja que el nomenà *fidalgo* de la seva casa i ambaixador davant Madrid i Roma.

---

⁶ Natural d'Acquaviva Picena, fou capellà del papa Sixt V i bisbe de San Marco (1586-1591). També ostentà el càrrec de comanador de Santo Spirito (1588-1593) i tingué un paper destacat en cercles eclesiàstics. Va morir a la seva ciutat natal i fou enterrat a l'església de Sant Nicolau, a la capella familiar.

El seu trajecte no va estar exempt de perills. Segons Pigafetta, quan estava a prop de l'arxipèlag de Cap Verd, el vaixell començà a enfonsar-se, cosa que l'obligà a desviar-se de la ruta. La nau arribà a l'illa de Cumanà, a l'actual Veneçuela, on s'enfonsà. D'allà passà a l'illa de Santo Domingo, on esperà que sortís la Flota d'Índies cap a la península. De Sevilla anà a Portugal a reunir-se amb la seva família i posteriorment es dirigí a Madrid, on intentà exposar a Felip II les sol·licituds del monarca centreafricà. Posteriorment, i malgrat bona part de les seves demandes no varen ser escoltades, es dirigí a Roma, on fou un dels primers ambaixadors del Congo en arribar a la Ciutat Eterna. Allà s'entrevistà amb Filippo Pigafetta i posteriorment tornà a l'Àfrica, no sense abans presentar a la Monarquia Hispànica un memorial per millorar i agilitzar el comerç d'esclaus amb Amèrica. Entre 1598 i 1603 residí entre Angola, el Congo, Cartagena d'Índies i Lisboa. Retingut per la inquisició presumiblement el 1603, va ser alliberat el 1605 després d'un perdó general, moment que aprofità per retornar als seus negocis atlàntics. L'última dada que tenim d'ell, és que el 1623 apareixia al testament de Gaspar Álvares, una de les persones més riques de Luanda.

Com he mencionat anteriorment, a l'obra de Pigafetta es veuen reflectits, especialment als dos últims capítols, els coneixements que l'humanista tenia sobre el continent africà. Tanmateix, no es pot descartar que part de la informació que li proporcionà Lopes estigués esbiaixada per la cort congolea, o com a mínim que fos bastant favorable als interessos congolesos. Malgrat que no em puc entretenir, sí que puc destacar que les relacions entre l'administració luso-angolea i les comunitats judeo-converses de São Tomé i Angola no eren bones, cosa que afavorí l'aproximació d'Álvaro I a aquestes.

Més enllà del coneixement sobre el regne del Congo, una de les principals aportacions que feu l'obra de Pigafetta fou la introducció d'una nova teoria geogràfica que s'oposà a la de Claudi Ptolemeu, ja que l'obra anà acompanyada de dos mapes que havien estat elaborats a partir d'un que Duarte Lopes li entregà i que probablement adquirí a Lisboa o en algun dels seus viatges. Un era un mapa detallat del Congo; l'altre un mapa de l'Àfrica subsahariana que mostra els territoris des de l'illa de Fernando Poo, o Bioko actualment, fins a Madagascar. Tots dos mapes, però sobretot el mapa del Congo, mostren una gran millora en la representació de l'interior africà. Pel que fa al sistema del Nil, tot i confirmar l'existència dels *Monts de la lluna*, es consideren que no son l'origen del Nil, així com es creu l'existència de més d'un llac.⁷

---

⁷ Francesc Relano, «Los grandes mitos geográficos de la cartografía africana en el siglo xvi», *Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*, 13 (1993), pp. 173-199.

Il·lustració 2 Mapa d'Àfrica. Font: Pigafetta, *F. Relatione*, op.cit.

Tanmateix, el mapa Lopes-Pigafetta reflecteix les pràctiques contemporànies de confecció de mapes. Algunes informacions provenien de l'observació de primera mà, mentre que els buits de coneixement es van compensar aprofitant la tradició o, quan no hi havia res més, la imaginació. El seu sistema hidrogràfic, però, no era tan nou, fins i tot pel que fa al Nil. La idea de mostrar dos llacs en una línia nord-sud i fer d'un d'ells la font del Nil havia existit a Portugal molt abans, donat que al planisferi d'André Homem, del 1559, ja s'insinuava aquesta disposició. L'eliminació dels trets clau ptolemaics de la geografia de l'Àfrica central va ser un pas audaç, encara més notable perquè no es basava en l'observació directa, malgrat els anys de Lopes al Congo. En aquest sentit, Lopes i Pigafetta semblen haver fet una contribució important a la cartografia de l'interior africà. Però la *Relatione* i els seus mapes no van influenciar als cartògrafs, que es van mantenir fermament a la tradició ptolemaica.⁸

Tot i això, l'obra de Pigafetta també presenta i fins i tot potser crea alguns mites sobre el continent. Reprodueix la creença d'un *Dorado* portuguès a la regió del Monomotapa-Sofala, així com també destaca que aquest mateix emperador comptava entre les seves files amb un exèrcit d'amazones. Tanmateix, l'afirmació que més debat ha generat, fins a dia d'avui, és el cas dels jaga, un misteriós poble que el 1568 atacà el Congo i obligà al

⁸ Francesc Relaño, «Against Ptolemy: The Significance of the Lopes-Pigafetta Map of Africa», *Imago Mundi*, 47/1 (1995), pp. 49-66.

seu sobirà a refugiar-se a l'illa dels cavalls, a la desembocadura del Zaire.⁹ Durant la dècada de 1960, s'inicià un debat al voltant de l'origen d'aquest misteriós poble. A través de la *Relatione* i l'aplicació de la història oral, s'intentà desvetllar la identitat dels jaga i s'arribà a una conclusió primerenca: Els jaga dels que parlava Pigafetta no eren el mateix poble que els dels autors del segle XVII, els quals provenien d'una altre regió.

Il·lustració 3 Gravat que representa els jaga. Realitzat per Theodor de Bry a l'edició en llatí publicada el 1598.

Les teories al voltant de l'origen dels jaga les podem dividir en internes i externes. Autors com Joseph C. Miller o François Bontinck consideraren precisament, que aquest misteriós poble invasor no era altre cosa que una *jacquerie* o una revolta nobiliària. Segons Miller, i anteriorment David Birmingham, donada la pressió que els esclavistes haurien sotmès a les poblacions de la frontera oriental, aquestes s'haurien aixecat en armes i haurien avançat fins la ciutat de Mbata, des d'on avançarien fins la capital congolese i haurien expulsat al monarca. Segons l'estudiós, aquesta teoria tindria sentit donat que Pigafetta clarament destaca que els jaga no tenien cap mena de rei o líder. D'altra banda, però, Bontinck considerà que qui realment atacà el Congo fou el mateix duc de Mbata. A partir de les explicacions de Duarte Lopes, a la *Relatione* es menciona que aquest noble en cas d'estar el tron vacant ell devia ocupar-lo. L'entronització d'Álvaro I, suposava per tant, una usurpació i un atac directe cap a les prerrogatives del senyor de Mbata, el qual a l'assabentar-se hauria marxat cap a Mbanza Kongo i hauria intentat derrotar al jove sobirà.

⁹ Guillem Martos Oms, *Els invasors silenciosos*, Treball de Final de Grau, Universitat de Barcelona, 2022.

Pel que fa a les possibles causes externes de l'arribada dels jaga, aquestes es fonamenten en la hipòtesi que diversos pobles podrien haver intentat envair el regne del Congo. Inicialment, es va especular que els Anziku o el regne de Matamba podrien haver estat els responsables de l'atac. Tanmateix, aquesta teoria va ser ràpidament descartada a causa de la seva ubicació geogràfica, que feia poc probable la seva participació en l'esdeveniment. John K. Thornton i Anne Hilton van proposar que els invasors podrien haver estat els Yaka, un poble localitzat a l'est del Congo. Malgrat que no es tenen referències escrites sobre els Yaka fins al 1657, la similitud fonètica entre el seu nom i el dels jaga, així com la seva ubicació geogràfica, ha portat a considerar-los com una possible explicació al misteri d'aquesta invasió. D'altra banda, també s'han suggerit que podrien haver estat els habitants del Kongo dia Nlaza, una confederació de pobles situada a l'est del regne del Congo. Aquesta entitat política, segons alguns estudis, hauria acabat integrant-se dins del regne congolès a partir del segle XVII. Una altra teoria planteja que els invasors podrien haver estat membres del llegendari regne de Mwene Muji. Aquest estat, que fins fa poc era considerat més aviat un mite, ha estat objecte d'estudi recent per part de Thornton, qui ha intentat demostrar-ne l'existència.

Tot i que des de l'any 2000 s'han dut a terme noves aportacions al debat sobre els jaga i la seva relació amb el regne del Congo, la manca de documentació i testimonis directes continua impeding que s'arribi a una conclusió definitiva. En aquest sentit, la discussió s'ha convertit en una qüestió gairebé bizantina, en la qual les hipòtesis es basen en interpretacions i no en l'aportació de noves evidències documentals.

Ara bé, per concloure aquesta conferència, cal posar en relleu un aspecte fonamental: el debat que la *Relatione* de Filippo Pigafetta ha generat. Publicada per primera vegada el 1591, aquesta obra, si bé en el seu moment no va suposar una ruptura immediata amb el pensament ptolemaic predominant a l'Europa de finals del segle XVI, ha esdevingut avui dia una font d'anàlisi i controvèrsia en diferents àmbits acadèmics. La *Relatione* no només ha estat objecte d'estudi des d'una perspectiva cartogràfica o històrica, sinó que també ha permès l'abordatge des d'altres disciplines, com l'antropologia, la historiografia o la cartografia. Aquesta multiplicitat de lectures i interpretacions ha contribuït a mantenir la seva rellevància i a consolidar-la com una obra de referència en l'estudi del coneixement europeu sobre l'Àfrica en l'època moderna. En definitiva, més enllà del valor històric de la *Relatione*, el que realment la fa perdurar en el temps és la seva capacitat de generar nous interrogants i reflexions, convertint-la en una obra que, més de quatre segles després, continua captivant investigadors i especialistes.